ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ІГНАТЕНКО Володимир Васильович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного, трудового права та соціального забезпечення факультету №4 (Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475
УДК 331.41
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.71

У статті розглянуто теоретико-правові аспекти в контексті змістовності поняття екологічна безпека. Звернуто увагу на основні екологічні загрози, спричинені воєнними діями, зокрема забруднення ґрунтів, водних ресурсів, накопичення відходів та ризики техногенних аварій. Проаналізовано основні наукові позиції щодо визначення сутнісного змісту поняття «екологічна безпека» та розкрито їх нормативно-правове трактування. Надано авторське бачення ключових сегментів, котрі характеризують економічну безпеку як понятійну категорію, в умовах постійних воєнних викликів: здатність забезпечити дієвість обраних способів та прийомів, у процесі охорони навколишнього середовища, з урахуванням адаптації заходів нівелювання існуючих викликів, у надзвичайних умовах розвитку країни. Надано переваги авторського тлумачення категорії. Виокремлено напрями зміцнення екологічної безпеки та зазначено доцільність застосування комплексного підходу в контексті розробки заходів, які націлені на нівелювання сучасних викликів у сфері охорони довкілля.

Ключові слова: екологічна безпека, національна безпека, екологічний сегмент, понятійна категорія, нормативно-правові акти, наукова позиція, природоохоронна діяльність, воєнні виклики

Постановка проблеми

Екологічна безпека (далі – ЕБ) виступає ключовим критерієм оцінки стану природоохоронної діяльності в країні, котра охоплена воєнними діями. Стан ЕБ вказує на здатність та спроможність державного управління природоохоронною діяльністю, розкриває вплив прийнятих рішень щодо її зміцнення. В умовах постійних воєнних викликів в Україні особливо загострюється питання збереження довкілля та осучаснення правових інструментів, з метою забезпечення умов для адаптації намічених заходів, у контексті раціонального використання та збереження природних ресурсів, з боку всіх суб'єктів, які їх використовують. Беззаперечним є той факт, що саме охорона навколишнього природного середовища є базовою основою припинення деградації природних екосистем. Проте, без дотримання передбачуваного рівня ЕБ, з урахуванням факторного впливу на її величину, досягти позитивного результату в питаннях охорони навколишнього природного середовища практично неможливо. Водночас, війна в Україні породжує нові виклики щодо забезпечення ЕБ. Постає проблема переосмислення рольового та сутнісного змісту ЕБ в якості понятійної категорії. Таке твердження обґрунтовується можливістю більш предметного розуміння сфери прийняття управлінських рішень, з метою зміцнення ЕБ, яка виступає індикатором в питаннях збереження довкілля. Правильне розуміння сутнісного змісту ЕБ, її значення, особливо в умовах війни, сприяє формуванню сприятливих умов для діяльності нинішнього та майбутніх поколінь, що безпосередньо впливає на загальний рівень якості життя громадян та інтелектуальний рівень людського потенці-

алу зокрема. Все окреслене свідчить при сучасність та актуальність обраного напрямку дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Важливо зазначити, що протягом останніх років актуальність дослідження ЕБ значно зросла, що пов'язано з прагненням науковців виявити та пояснити негативні чинники впливу на її стан, а на цій основі визначити напрямки її зміцнення. Враховуючи негативний вплив воєнних дій в Україні на процеси природокористування питання ЕБ набирають особливої уваги в колі наукової спільноти. Результати наукових розвідок знаходять відображення в дисертаційних та монографічних дослідженнях, доволі часто обираються предметом обговорення на наукових дискусійних платформах різного рівня. Слід звернути увагу на внесок таких вітчизняних вчених як В.В. Гобела [1], М.А. Хвесика [2], А.С. Євстігнєєва [3], Ю.А.Краснова [4], С. Іванюти, Л. Якушенко [5] та ін. Безпосередньо питанням сутнісного змісту ЕБ як понятійної категорії присвятили свої дослідження О. Калашник [6], І.С. Варламова [7], В. Копанчук [8]. У своїх розробках науковці доволі змістовно трактують зміст категорії ЕБ проте не торкаються змін породжених сьогоденням, що підкреслює доцільність більш поглибленого дослідження.

Мета статті полягає у визначенні ролі та сутнісного змісту ЕБ в якості понятійної категорії на базі сучасних реалій, з наданням рекомендацій щодо її зміцнення.

Виклад основного матеріалу

Актуалізують та підкреслюють рольовий аспект ЕБ наслідки активних воєнних дій в Україні. Як зазначає Г.П. Трегубенко «…основними екологічними проблемами в Україні сьогодні є: забруднення повітря, проблеми водокористування, зміни клімату, деградація та забруднення ґрунтів, утворення та зберігання відходів, надмірна експлуатація надр, збереження біорізноманіття та ландшафту» [9, с.78]. При цьому, науковець спираючись на дані фахівців оперативного штабу Державної природної інспекції України звертає увагу на той факт, що «…серед найнебезпечніших екологічних злочинів виступають пожежі на нафтосховищах, вибухи резервуарів для зберігання хімікатів, таких як аміак і селітра, пошкодження газопроводів і руйнування плавзасобів у Чорному морі» [9, с.79]. Зазначене підкреслює важливість вирішення питання ЕБ в умовах війни в Україні, оскільки існує реальна загроза гуманітарної, хімічної, біологічної та ядерної катастрофи для громадян України внаслідок застосування зброї масового знищення. Отже, потребує негайного вирішення питання зупинити небезпеку для навколишнього середовища в умовах бойових дій.

Окремої уваги потребує чинна нормативно-законодавча база України, котра в певній мірі торкається змістовності понятійної категорії ЕБ. Так, сутнісний зміст ЕБ як понятійної категорії закріплено в ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10]. Законодавець запропонував розуміти дану категорію як «…такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей».

Варто звернути увагу на той факт, що розділ 11 даного Закону України деталізує зміст заходів щодо забезпечення ЕБ. Окрім цього, законодавець затвердив ряд сегментів, які вказують на наявність викликів у сфері окремих видів діяльності та негативно впливають на рівень ЕБ:

по-перше, вимоги щодо проведення інвестиційної, господарської і містобудівної (статті 51, 59) та вимоги ЕБ щодо експлуатації транспортних засобів (ст. 56);

по-друге, вимоги ЕБ щодо проведення наукових досліджень, впровадження винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем (ст. 57), вимоги щодо військових оборонних об'єктів і військової діяльності (ст. 58), вимоги щодо охорони довкілля від неконтрольованого і шкідливого біологічного впливу (ст. 53) та від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів і радіоактивного забруднення (ст. 54);

по-третє, вимоги ЕБ з питань захисту від забруднення виробничими, побутовими, іншими відходами (ст. 55) та у процесі застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних, хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52) [10].

Все окреслене сприяє не лише більш предметному визначенню стану ЕБ, а, й надає можливість дослідити фактори впливу, на базі розрахунку показників оцінювання її взагалі.

Водночас, на наш погляд, у сфері екологічної безпеки значну роль відіграє Закон України «Про національну безпеку України», який визначає «…основи та принципи національної безпеки і оборони, завдання та головні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз». Саме зазначений законодавчий акт забезпечив розмежування владних повноважень та розкрив систему контролю для підтримки національної безпеки, котра охоплює екологічні сегменти [11].

Не менш важливим є питання публічного управління, в контексті ЕБ. Як зазначає С. Шуляк «…у досягненні ЕБ важливу роль відіграють правові норми та принципи, які регулюють взаємодію людини та навколишнього середовища. Науковець обґрунтовує своє твердження тим, що саме «… взаємозв'язок екологічного права та публічного управління означає, що органи державного управління виконують важливу роль у забезпеченні ЕБ, яка «…залежить від існування та ефективного впровадження правових норм і практик публічного управління, котрі сприяють збереженню та відновленню природного середовища, а також забезпечують зміцнення ЕБ [12].

Цікаво, що С. Шуляк, відстоює позицію щодо змістовності ЕБ як «…стану навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [12]. Окрім цього, С. Шуляк обґрунтуванням такої наукової позиції вважає два ключових сегменти:

- виокремлюється «попередження» як самостійна визначальна ознака ЕБ;

- акцент усіх управлінських рішень у сфері ЕБ має бути сфокусованим на попередженні, котре відіграє ключову роль як у сутнісному змісті її оцінювання, так і при розробці напрямків її зміцнення [12].

До речі, в Енциклопедії сучасної України понятійна категорія ЕБ трактується як «…рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, зумовлених антропогенними чи природними чинниками» [13].

Дослідження наукових позицій вітчизняних вчених вказує на відсутність тотожної точки зору до розуміння сутнісного змісту ЕБ.

Так, на думку С. Варламової визначає понятійну категорію ЕБ як «…здатність зберігати рівновагу і збалансованість у тріаді «екологія – економіка – соціум», що створює потенційні можливості для протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам, забезпечує стійкість соціально-економічного розвитку» [14, с.163].

Натомість, О. Кратко, Л. Мунтян та Л. Демчук розглядають понятійну категорію ЕБ держави як «…здатність системи «довкілля – соціум – економіка» зберігати рівновагу і збалансованість на основі динамічного відновлення й самовдосконалення, протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам і забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення і стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу» [15, с.220].

Слушною, на наш погляд, є думка В. Яворської, котра пропонує визначати понятійну категорію ЕБ як «…стан захищеності людини, суспільства, довкілля та держави від наслідків антропогенного впливу, стихійних лих і катастроф, які можуть бути реальними або потенційними загрозами, що може вплинути на порушення екологічної рівноваги, яка необхідна для постійного економічного та соціального розвитку нашої держави і забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [16,с.59].

Цікаво, що В.С. Дудюк та В.В. Гобела пропонують два підходи до тлумачення терміну ЕБ:

по-перше, у широкому розумінні «…як стан, що характеризується забезпеченням всіх життєво необхідних потреб людини з дотриманням негативного впливу на навколишнє природне середовище на рівні, що гарантує безпечні умови життєдіяльності та здоров'я людей, не передбачає погіршення умов життя в майбутньому та створює систему заходів для запобігання та усунення наслідків природних явищ і стихійних лих» [17, с.134];

по-друге, у вузькому розумінні ЕБ як «… стан за якого відсутні прояви екологічної небезпеки або їх рівень перебуває в межах допустимої норми» [17, с.135].

На наше переконання, досить вдало О.І. Шкуратов [18, с.9] систематизував існуючи наукові позиції щодо тлумачення терміну ЕБ. На думку науковця варто існуючи наукові позиції згрупувати наступним чином:

- антропоцентричний, при якому акцент робиться на захист людини з урахуванням антропогенної діяльності;

- антропоцентричний з урахуванням природно-ресурсної складової, при якому за основу приймається взаємодія людини і природи;

- біоцентричний – де центром є навколишнє середовище [18, с.9].

Спираючись на існуючі наукові позиції та враховуючи сучасні виклики екосистемі України вважаємо, що доцільно розглядати понятійну категорію ЕБ як здатність забезпечити дієвість обраних способів та прийомів у процесі охорони навколишнього середовища, з урахуванням адаптації заходів нівелювання існуючих викликів у надзвичайних умовах розвитку країни. За допомогою даного підходу щодо розуміння ЕБ як понятійної категорії з'являється можливість осучаснення принципів та функцій ЕБ, а на основі взаємозв'язку між ними підвищити не лише рівень ефективності циклу природокористування, а,й отримати платформу для прийняття управлінських рішень, з метою покращити ситуацію в даній сфері.

Серед переваг авторського тлумачення понятійної категорії ЕБ доцільно відзначити два ключові моменти: звертається увага на можливість використання різних способів та прийомів, котрі здатні забезпечити дієвість процесу охорони навколишнього середовища, а також висувається обов'язковість врахування факторного впливу, з встановлення заходів нівелювання для досягнення наміченого рівня ЕБ, котрий встановлюється в надзвичайних умовах розвитку країни.

Актуальним для вирішення залишається питання напрямків зміцнення ЕБ в надзвичайних умовах розвитку країни, котра захищає свій суверенітет. Мається на увазі забезпечення та дотримання рівня ЕБ в умовах війни. На наш погляд доцільно вжити наступні заходи:

- на базі впровадження комплексного підходу забезпечити накопичення інформаційного потоку на базі постійного документування воєнних злочинів, що порушили правові норми і стандарти, в процесі охорони навколишнього середовища, що надасть в майбутньому отримати компенсаційні виплати за нанесену шкоду довкілля, на базі рішень міжнародних судів. Тобто фіксація фактів екологічних злочинів, з метою притягнення до відповідальності країни агресора;

- забезпечити дієвість процесу моніторингу та оцінки збитків нанесених довкіллю України, на базі використання сучасних технологій для контролю рівнем забруднення ґрунту, відновлення та рекультивації природних ресурсів, очищення сільськогосподарських угідь та природних екосистем від вибухонебезпечних предметів та токсичних речовин повітря та водних ресурсів;

- працювати над удосконаленням процесів переробки та утилізації будівельних матеріалів, що утворилися внаслідок руйнувань, підвищення якісного рівня управління промисловими відходами;

- посилити міжнародну співпрацю в питаннях використання зарубіжного досвіду через співпрацю з фахівцями та експертами, залучати фінансову допомогу для підвищення якісного рівня процесу охорони навколишнього середовища в умовах війни.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна з упевненістю констатувати, що в умовах війни питання ЕБ набирають особливої гостроти. Відновлення екосистеми стає ключовою задачею, оскільки впливає не лише на рівень ЕБ, а, й життєдіяльність країни взагалі. Настав період переосмислення та осучаснення змістовності ЕБ як понятійної категорії, що сприятиме більш предметному підходу до прийняття управлінських рішень її зміцнення. Потребує удосконалення як законодавча площина процесу охорони навколишнього природного середовища так і процесів оцінювання рівня ЕБ, з урахуванням негативних факторів впливу, породжених війною в Україні.

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямованні на питання екологічної експертизи та моніторингу, з визначенням можливостей вдосконалення методологічних аспектів, з метою підвищення результативності їх проведення.

Література

1. Гобела В.В. Екологізація в системі економічної безпеки держави : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 21.04.01. Львів, 2020. 23 с.

2. Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі: монографія / за ред. М.А. Хвесика. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2014. 340 с.

3. Євстігнєєв А.С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. 416 с.

4. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти. Монографія. Київ: НУБіП України, 2017. 589 с.

5. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії: аналіт. доп. / С. Іванюта, Л. Якушенко. Київ: НІСД, 2024. 61 с.

6. Калашник О. Екологічна безпека як складова державної політики України: понятійно-термінологічний аспект. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*.2018. Вип. 21. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26675/151074-tekststatti-326497-1-10-20181214.pdf

7. Варламова І.С. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна безпека». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. № 23 (2). С. 161–164.

8. Копанчук В. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2020. № 2 (97). С. 45–49.

9. Трегубенко Г. П. Особливості забезпечення екологічної безпеки в умовах правового режиму воєнного стану. *Журнал східноєвропейського права*. 2023. № 117. С.77-83.

10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1999 №1264-XII. (Редакція від 15 листопада 2024 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 16.11.2024).

11. Про національну безпеку України: Закон України від 21 черв. 2003 № 2469-VIII (редакція від 09 серпня 2024 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення:16.11.2024).

12. Шутяк С. Правові основи екологічної безпеки: термінологічні неузгодженості. Національна асоціація адвокатів України, 2023. URL: https://unba.org.ua/publications/8587-pravovi-osnovi-ekologichnoi-bezpek terminologichni-neuzgodzhenosti.html

13. Енциклопедія сучасної України: в 30 томах / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України; онлайн-енциклопедія (2014 - дотепер); ред. кол.: І.М. Дзюба та ін. URL: https://esu.com.ua

14. Варламова І.С. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна безпека». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2017. Випуск 23. Частина 2. С. 161–164.

15. Кратко О.В., Мунтян Л.Я., Демчук Л.І. Екологічна безпека України в контексті сталого розвитку. *Екологічні науки*. 2021. № 7(34). С. 219–224.

16. Яворська В. Визначення поняття екологічної безпеки при екоциді. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2023. Випуск 2 (65). С. 56–62.

17. Дудюк В.С., Гобела В.В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічної безпеки. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25.5 С. 130–135.

18. Шкуратов О. І. Сутність екологічної безпеки в аграрному секторі економіки: теоретичні підходи. *Агросвіт*. 2017. № 15-16. С. 3–10.

Ihnatenko Volodymyr,
Candidate of Juridical/Legal Sciences (Ph.D. in Law equivalent) Associate Professor of the Department of Civil, Labor Law and Social Security Law of Faculty No. 4 (Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475

SOME APPROACHES TO THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL SAFETY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

The article examines theoretical and legal aspects in the context of the meaning of the concept of environmental safety. Attention is drawn to the main environmental threats caused by military actions, in particular soil and water pollution, waste accumulation, and the risks of man-made accidents. The main scientific positions on the definition of the essential content of the concept of "environmental safety" are analyzed and their regulatory and legal interpretation is revealed. The author's vision of the key segments that characterize economic security as a conceptual category in the context of constant military challenges is presented: the ability to ensure the effectiveness of selected methods and techniques in the process of environmental protection, taking into account the adaptation of measures to level existing challenges in the extraordinary conditions of the country's development. The advantages of the author's interpretation of the category are provided. Directions for strengthening environmental security are highlighted and the expediency of applying a comprehensive approach in the context of developing measures aimed at neutralizing contemporary challenges in the field of environmental protection is indicated.

***Keywords*:** environmental security, national security, environmental segment, conceptual category, regulatory and legal acts, scientific position, nature conservation activities, military challenges